A magyar szószerkezet-rendszer néhány sajátosságáról

Az az örvendetes felpezsdülés, mely leíró nyelvtudományunkban az utolsó évtizedek során tapasztalható, természetesen nem kerülte el a szószerkezetek tanát sem. Mégis — vagy talán éppen ezért — a filológus-olvasóban olyan érzés támad, hogy nem domborodnak ki kellőképpen ennek a rendszernek a magyar nyelvre sajátos vonásai. Predikatív—alárendelő—mellérendelő szintagmák, különösen az első kettő bizonyos sajátosan magyar r é s z l e t e k k e l, de lényegében más nyelvek tekintetében sokkal több megfeleléssel (amilyen mindjárt az alárendelő szintagmák o s z t á l y o z á s a) — vajon csak ennyi lenne az egész? Úgy gondoljuk, az eddig felhalmozott tényanyag lehetőséget nyújt arra, hogy olyan áttekintést adjunk erről a jelenségkörről, mely az eddiginél hívebben visszatükrözi annak egyes sajátos vonásait, sőt annak rendszervoltát is. Külön bizonyítás nélkül ugyanis a címben feltüntetett terminusok joggal válthatnak ki kétkedést: Vajon beszélhetünk-e szószerkezet-rendszerről, mint r e n d s z e r r ő l, melyben az egyes tagok szigorúan feltételezik egymást, kapcsolatosak egymással úgy mint a fonémák vagy az egyes szavak ragos alakjai? És ha erre a kérdésre igennel is tudtunk megnyugtatóan válaszolni, vajon beszélhetünk-e külön m a g y a r szószerkezet-rendszerről, nem csupán arról van-e szó, hogy valamely általános sémát, csekélyebb módosításokkal, magyar morféma-sorok töltenek meg, és ezt nevezzük „magyar" rendszernek?

1. Pusztán szemléltetés céljából építsünk egy formális modellt a vizsgált jelenség-kör számára. A modell csupán a következő vonásokat tükrözze:

a) melyik a szintagma alaptagja és melyik a determinánsa;

b) azonos vagy más-más szófajhoz tarttozik-e az alaptag és determinánsa;

c) mire mutatnak a kötött morfémák: a szintagma tagjai közti belső kapcsolatra-e, vagy a szintagmának a mondat egészével való kapcsolatára;

d) a szintagma alaptagján vagy determinánsán helyezkednek-e el ezek a kötött morfémák;

e) mi a sorrend a szintagmát alkotó egyes elemek (szavak) között.

Mint látható, közvetlenül nem fogjuk ábrázolni — többek között — azt a lényeges körülményt, hogy milyen s z ó f a j o k b ó l áll a szintagma (csak azt, hogy azonos, vagy különböző szófajúak-e), hogy mennyire bővíthető egy szintagma (csak a legegyszerűbb, általában két teljes értékű szót tartalmazó szerkezetekkel fogunk foglalkozni). S tegyünk még egy korlátozást: foglalkozzunk csupán az alárendelő, majd a predikatív szintagmákkal, és most ne érintsük a mellérendelőket.

A modellben tükröződő vonások közül csupán a legelsőt kell bővebben kifejteni. Hogyan lehet formalizálni azt a megállapítást, amely szerint „Az

a l á r e n d e l ő . . . szószerkezetben összekapcsolt két tag közül az egyik csak m e g h a t á r o z ó . . . szerepű, nyelvtanilag és értelme szerint a másiknak a l á j a v a n r e n d e l v e, annak feltételezője, mintegy függvénye . . ." (MMNyR II, 70). Számunkra a fölérendelt tag, az alaptag az lesz, amelybe a másik tag felgöngyölhető olyan módon, hogy e művelet eredményeképpen az eredetileg nyelvtanilag helyes mondat helyes marad továbbra is.[1] Ebben a mondatban tehát: „*A f i ú k a l a p j á t látom*" a kiemelt szószerkezet alaptagja a *kalapját* elem lesz, mert a „*Kalapját látom*" mondat magyar mondat, míg az „*A fiú látom.*" — nem az.[2] Nem szeretnénk elkendőzni azt a tényt, hogy az alaptag ilyen módon történő meghatározásának is vannak nehézségei (vö. pl.: *A fiú kalapja szép.* : *A fiú szép.* és *Kalapja szép.* — mindkét mondat magyar mondat!), ezek azonban szempontunkból nem lényegesek.

Az ábrázolandó fogalmak számára a következő jelöléseket vezetjük be. A szintagma alaptagja: A, determinánsa, ha az alaptaggal megegyező szófajú — a, ha nem — b. Az x index azt a morfémát szimbolizálja, mely a szószerkezeten kívüli (a mondat egészével való) kapcsolatra utal, vagyis

$$x = f\,(P)$$

az x elem a P mondat függvénye; ahogy változik a P mondat, úgy változik az x. A k index egy konstans (állandó) kötött morfémát jelent, mely a szószerkezet alaptagjára utal függetlenül annak alakváltozásaitól — k_A —, illetve determinánsára, szintén függetlenül annak változásától —k_a illetve k_b, attól függően, hogy a determináns az alaptaggal megegyező szófajhoz tartozik-e vagy nem. Ha valamely egyébként ragozható szófaj az adott helyzetben nem vesz fel ragot, akkor ezt a tényt a szokásos módon „null-morféma" jelenléteként fogjuk fel, és az indexbe helyezett $\emptyset$-val jelöljük; ragozhatatlan szó „ragtalanságát" viszont nem jelöljük $\emptyset$-val (pl.: adott esetben a jelenthet határozószót, $a_\emptyset$ — nem ragozott főnevet, melléknevet stb.). — Van végül két kapcsoló-jelünk: a „+" jel arra utal, hogy a szószerkezet tagjai a felírthoz képest fordított sorrendben is állhatnak (pl.: *látni kíván* — $a + A_x$), a „—" — arra, hogy a tagok nem cserélhetnek helyet (pl. *egészen közel* — $a - A$).

E speciálisan értelmezett jeleken kívül az egyes szófajokat kezdőbetűjükkel (kezdőbetűikkel) jelöljük: F = főnév, M = melléknév, In = melléknévi igenév, I = ige, H = határozószó, azzal a megszorítással, hogy a főnévi természetű névmás főnévnek, a melléknévi természetű — melléknévnek számít. A formális logika két jelét is felhasználjuk a szokásos értelemben: a $\cdot$ (sorközépi pont) az „és", a $\vee$ a „vagy" jele (kizáró értelemben).

2. Vegyük sorra a fellelhető (nem predikatív, alárendelő) szószerkezeteket és ábrázoljuk őket a fent leírt eszközök segítségével (l. *1. sz. táblázat*).

Néhány megjegyzés a felsoroláshoz. — Célunknak megfelelőbbnek tartottuk, ha nem funkcióik, hanem alaptagjuk szófaji hovátartozása szerint vesszük számba a szintagmákat. — A főneves alaptagú szintagmáknál nem vettük külön csoportba a számneves determinánsosokat, mert ezek szempontunkból ugyanúgy viselkednek, mint a melléknévi függő tagúak. — Ki kellett

[1] Erre a módszerre vonatkozóan vö. pl.: *И. И. Ревзин*, Модели языка. — Москва 1962. — 123—4. o.

[2] Tehát nem azért, mert itt „a kalapról beszélünk", „a kalap a fontosabb" (lehet, hogy ez nem is igaz s erről megfelelő intonáció is tanúskodhat); még csak nem is azért, mert a *fiú* értelme szerint alá van rendelve a *kalap*nak (ez sem egészen biztos).

1. táblázat

Az alárendelő szószerkezetek modell-alakjai

Példa	Szófaji séma	Modell-séma	Sorszám
Alaptag: főnév			
Kovács osztályvezető	F + F	$a_{\emptyset} - A_x$	(1)
a fiú(nak a) kalapja	F + F	$a_{\emptyset \vee k_A} \pm A_{k_a \cdot x}$	(2)
piros alma	M + F	$b_{\emptyset} - A_x$	(3)
(vettem) almát, pirosat	F + M	$A_x - b_x$	(4)
(láttam) az osztályvezetőt, Kovácsot	F + F	$A_x - a_x$	(5)
Alaptag: melléknév			
sárgás zöld	M + M	$a_{\emptyset} - A$	(6)
ölni képes, nagyon jó	(I ∨ H) + M	$b - A_x$	(7)
félig kész, nálam boldogabb, mindenre képes	F + M	$b_{k_A} - A_x$	(8)
kutya hideg	F + M	$b_{\emptyset} - A_x$	(9)
Alaptag: melléknévi igenév			
tanuló vezető (?)	In + In (?)	$a_{\emptyset} - A_x$	(10)
általam idézett	F + In	$b_{k_A} - A_x$	(11)
vihar okozta, az én idéztem	F + In	$b_{\emptyset} - A_{k_b \cdot x}$	(12)
Alaptag: ige			
látni kíván	I + I	$a_{\emptyset} + A_x$	(13)
itt vagyok	H + I	$b + A_x$	(14)
az udvaron játszik, hallani a csengetést	F + I	$b_{k_A} + A_x$	(15)
a fiút várja, téged vár	F + I	$b_{k_A} + A_{k_b \cdot x}$	(16)
kezed(et) mossa	F + I	$b_{\emptyset \vee k_A} + A_{k_b \cdot x}$	(17)
Alaptag: határozószó			
nagyon jól, egészen közel	H + H	$a - A$	(18)
a fiútól jobbra	F + H	$b_{k_A} - A$	(19)

viszont külön csoportba emelni a melléknévi igeneveket, különösen az ún. alanyi szerkezetek *(vihar okozta)* megléte miatt. Ezek a szintagmák pontos másai ugyan a predikatívakénak, ám a predikatív szintagmák esetén nehezen, vagy elvileg sem lehet eldönteni, hogy mi az alaptag és mi a determináns, ezért még csak nem is anticipálhattuk az ott elérendő esetleges eredményeket. S egy másik probléma ugyanitt: vajon igenév-e még a *vezető* a *tanuló-vezető*-féle szerkezetben? Tekintettel arra, hogy a főnév és a melléknév (illetve itt melléknévi igenév) közti határt szintaktikai eszközökkel sokszor nehezen lehet megvonni, lehetségesnek tartottuk, hogy ebben az esetben a legdurvább morfológiai ismérvre támaszkodjunk: aminek *-ó/-ő* képző van a végén, az igenév. (Ezt a gyakorlati megoldást nem kívánjuk természetesen elvi érvényűvé tenni.)

Kissé talán részletesebb indokolást kíván a (16) — (17)-es alakzatokban az az ábrázolás, amelynek értelmében az ige rámutat tárgyára (ezt fejezi ki az $A_{k_b \cdot x}$ szimbólumból a k_b index az alaptagon); az objektuális szintagma éppen

ebben különbözik a határozóstól — vö. (15) —, ahol csak a határozó mutat konstans alakjával az igére, de az nem mutat vissza rá (a szórend természetesen nem releváns, erre mutat a + jel mindkét esetben). Azon, hogy az ige visszamutat tárgyára, azt értjük, hogy alanyi vagy tárgyas ragozású alakot vehet fel. Ezzel persze nem mutatott rá „pontosan" a tárgyára, csak annak bizonyos vonásaira — nevezetesen igen általános formában arra, hogy a tárgy határozott-e vagy határozatlan. Véleményünk szerint az egyéb grammatikai „rámutatások" sem pontosabbak ennél, sőt talán még kevésbé azok (vö. pl.: az *udvar***on** alak kiemelt eleme „rámutat" a *játszik* tagra, kifejezi a függőséget ettől a tagtól — a *vár* null-morfémája vagy *-ja* ragja legalább ilyen világosan mutat a tárggyal való kapcsolatra). A jelenség lényege az, hogy az igének van egy olyan toldalékmorfémája, melynek milyensége a tárgy milyenségétől függ; hasonlóképpen kaphat a főnév valamely ragot, melynek milyensége a vele egy szintagmát képező igétől, másik főnévtől stb. függ.[3]

Még egy megjegyzést kell tennünk az (5) alakzatú szerkezetre *(az osztályvezetőt, Kovácsot)*, mely szórendjét tekintve az (1) fordítottja *(Kovács osztályvezető)*. Míg az (1) igen általános képletnek tekinthető, amennyiben a főnevek széles skálája állhat jelzőként egy másik főnév előtt, addig értelmezős szintagmában determinánsként nem állhat bármely főnév. Így például az ilyen szerepben igen gyakori anyagnevek, melyek a felérendelt szóval gyakran már egy összetételt is alkotnak *(faasztal)* és kielégítik az (1) képletet, alig vagy egyáltalán nem felelnek meg az (5)-nek: *(vettem) egy asztalt, fából valót* — lenne inkább az értelmezős konstrukció (bár éppenséggel még elképzelhető egyedi alakulatként az *egy asztalt, fát)*. Máskor meg ugyan megmaradhat a főnév úgy, hogy előállhat egy (5) típusú szintagma, a két, ilyen sorrendben álló főnevet azonban inkább halmozott mondatrészekként tudjuk felfogni, vö.: *szomszéd szoba* és *(bementem) a szobába, a szomszédba*. — Ehhez hasonló kérdés van az igen gyakori *ez az asztal* ~ *az az asztal*-féle szerkezetekkel is. Az általunk fentebb említett eljárással nem lehet megállapítani, melyik e szintagma alaptagja: a *Láttam ezt az embert.* mondat helyes magyar mondat marad mind a *Láttam ezt.*, mind a *Láttam az embert.* alakban. Ezért tehát besorolhattuk volna őket a főnévi alaptagú szintagmák közé is, $b_x - A_x$ sorral jelölve őket, meg egy külön létrehozandó névmási alaptagú csoportba is, $A_x - b_x$ szerkezettel. Ugyanakkor az *ez (az)* felfogható főnévnek is (mint a többi főnévi természetű névmás — érdemes megjegyezni, hogy ez a magyar mutatónévmás, szemben számos indoeurópai megfelelőjével, főnévi természetű) s akkor a szerkezet $a_x - A_x$ vagy az $A_x - a_x$ alakú. Mi ez utóbbi megoldás második lehetőségét választottuk, ezeket a szerkezeteket tehát az V. csoport tárgyalásánál fogjuk érinteni.

3. Tekintsük át a kapott alakzatokat. Ehhez bizonyos csoportosítást célszerű végrehajtani rajtuk (l. *2. sz. táblázat)*.

A 2. sz. táblázatból látható, hogy a tizenkilenc különböző alakzat öt csoportra osztható. Jellemezzük az egyes így nyert csoportokat külön-külön.

[3] A tárgy „milyensége", melytől az igei morféma függ, természetesen többféle lehet elvileg, s az egyes nyelvek e többféleségből nem egy lehetőséget realizálnak. Vö. pl.: „... az obiugor és a szamojéd nyelvek tárgyas ragozásai ... a tárgy (egyes, kettős és többes) számát fejezik ki. ... [a mordvinnak] ... mindhárom személyű, egyes és többes számi határozott tárgyra vonatkozó tárgyas paradigmái vannak" (RÉDEI [RADANOVICS] KÁROLY, A tárgyas igeragozás kialakulása. — MNy. LVIII [1963], 4 : 432).

2. táblázat

A modell-alakzatok csoportosítása

A szószerkezet alaptagja					Csoportszám
F	M	In	I	H	
(1) $a_{\varnothing} - A_x$	(6) $a_{\varnothing} - A_x$	(10) $a_{\varnothing} - A_x$	(13) $a_{\varnothing} + A_x$	(18) $a - A$	I.
	(7) $b - A_x$ (8) $(a \vee b)_{k_A} - A_x$	(11) $b_{k_A} - A_x$	(14) $b + A_x$ (15) $b_{k_A} + A_x$	(19) $b_{k_A} - A$	II.
(2) $a_{\varnothing \vee k_A} \mp A_{k_a \cdot x}$		(12) $b_{\varnothing} - A_{k_b \cdot x}$	(16) $b_{k_A} + A_{k_b \cdot x}$ (17) $b_{\varnothing \vee k_A} + A_{k_b \cdot x}$		III.
(3) $b_{\tilde{\varnothing}} - A_x$	(9) $b_{\varnothing} - A_x$				IV.
(4) $A_x - b_x$ (5) $A_x - a_x$					V.

Az I. csoport tagjai az (1), (6), (10), (13), (18) alakzatok. E csoport egysége nyilvánvaló: ez az egység abban rejlik, hogy bármely kiindulási szófajnak lehet egy ugyanazon szófajhoz tartozó determinánsa, ha megelőzi a föléje rendelt szót (az ige esetén e szórend nem kötelező) és nem vesz fel semmiféle ragot, még ha egyébként ragozható szófajhoz tartozik is. E csoportot a jelöletlen jelzősök csoportjának nevezhetnénk, és akkor a „jelző" kifejezés pusztán grammatikai értelmet kaphatna.

A II. csoport teljes egysége első pillanatra talán nem szembeötlő. De erőltetés nélkül megfogalmazhatjuk azt ilyen módon: valamely, az alaptagtól eltérő szófajú determináns áll az alaptag előtt (az igénél a szórend megint kötetlen) és — ha csak egyáltalán ragozható — felvesz egy konstans formát, mellyel a föléje rendelt szóra mutat (ha ragozhatatlan szófajú — akkor persze nem vehet fel ilyen formát). E tartalomnak adhatnók a „határozói szintagma" elnevezést, s e név alatt akkor ismét tiszta grammatikai fogalom rejtőznék.

A III. csoport közös jellemzőjét még nehezebb megtalálni. De, mint látható, e csoport egysége abban rejlik, hogy a szintagma alaptagja — legyen bár determinánsával azonos, vagy attól eltérő szófajú — egy konstans formával okvetlenül rámutat determinánsára; ezen kívül természetesen ő mutat rá az egész szintagma mondatbeli kapcsolatára is (az előbbit fejezi ki a k_a illetve k_b, az utóbbit — az x index). A determináns emellett rámutathat egy konstans formával az alaptagra, de nem okvetlenül kell rámutatnia. Egy megkötés van, a (2) esetén: ha a szórend a felírttól eltérő, a determinánsnak okvetlenül rá kell mutatnia azz alaptagra (vö.: *a fiú kalapja* vagy a *fiúnak a kalapja*, de csak: *a kalapja a fiúnak)*. Ezt a vonást kívántuk zimbolizálni e helyt a $\mp$ jellel: a szórend kötött — „—" —, ha a determinánson nincs az alaptagra mutató toldalék, de szabad — „+" — az ellenkező esetben. E csoportnak már nehezen tudnánk hagyományos nevet adni. Lehetne őket nevezni talán jelölt jelzős szintagmáknak; emellett meg kell persze jegyezni azt a nevezetes körülményt, hogy az okvetlenül, mindig jelölt elem — a szintagma alaptagja.

A IV. csoportra az jellemző, hogy az alaptagétól eltérő szófajú determináns, bár ragozható, nem mutat rá alakjával az utána álló alaptagra és az sem vissza őreá.

Az V. csoport két tagjáról azt mondhatjuk, hogy az alaptag és a determináns egyaránt, ugyanazon toldalékkal, mutatnak a szintagma külső kapcsolataira; a determináns lehet az alaptaggal megegyező vagy attól eltérő szófajú, de mindig az alaptag után áll. Már maga az a körülmény, hogy a szintagma mindkét tagja egyaránt kifelé mutat, felkelti a kételyt: vajon nem mellérendelő szintagmákkal állunk-e szemben? Ha a „kihagyásos" ellenőrzést elvégezzük, mint föntebb az (5)-el kapcsolatosan láttuk, hasonló eredményre jutunk; ugyanez vonatkozik természetesen a (4)-re is (vö.: *Vettem almát, pirosat. : Vettem almát.* és *Vettem pirosat.* egyaránt lehetséges, bár az utóbbi esetében felmerülhet a kihagyásos mondat gyanúja). Az V. csoport tehát a vizsgált szintagmák határán áll, közel a mellérendelő szintagmákhoz.[4]

Az elmondottakat összegezhetjük, ha az egyes csoportok általános szerkezeti sajátosságait áttekintjük (l. *3. sz. táblázat).*

3. táblázat

A modell-alakzat csoportok áttekintése

Csoportszám	Szerkezet általános alakja
I.	$(a_{\varnothing} \vee a) \mp A_x$
II.	$(b \vee b_{k_A}) \mp A_x$
III.	$(a_{\varnothing \vee k_A} \vee b_{\varnothing \vee k_A}) \mp A_{k_{(A \vee b)} \cdot x}$
IV.	$b_{\varnothing} - A_x$
V.	$A_x - (a \vee b)_x$

Ez az áttekintés néhány következtetés levonására ad alkalmat. — Szemmel látható, hogy — ha a kétséges V. csoporttól itt és a továbbiakban eltekintünk — a vizsgált magyar szószerkezetek négy alaptípus szerint épültek fel, s e típusok mindegyike legalább két fontos szófaj esetén képviselve volt az e szófaj mint alaptag köré építhető szintagmák sorában. Ebben látjuk az igenlő választ arra a kérdésünkre, hogy vajon a szintagmák is rendszert alkotnak-e. Az egyes szintagma-csoportok fentebb adott általános jellemzéseit úgy tekinthetjük, mint azoknak a törvényszerűségeknek a megfogalmazásait, melyek egymással is összefüggnek s melyek szintagma-rendszerünket összetartják.

A bevezetésben feltett második kérdésünkre a válaszadást itt csak megkezdhetjük. Az I., a III. és a IV. típusú szintagmákra ilyen formában nem találunk példát az indoeurópai nyelvekben; ugyanakkor a népes II. csoport jól megfelel egy az ott is fellelhető nagy típusnak. Szintagma-rendszerünk tehát nemcsak rendszer, hanem sajátos is, amennyiben számos más nyelv rendszerétől jellegzetes sarkalatos pontok sorában elüt; sajátossága nemcsak abban áll tehát, hogy magyar morféma-anyaggal töltöttünk meg egy egészen álta-

[4] Vö.: KÁROLY SÁNDOR, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. — Budapest 1958. — 18 kk.

lános sémát, attól esetleg néhány részletben eltérve. Ennyi már az indoeurópai nyelvekre való egyszerű „rápillantással" megállapítható. A kérdés második felére, hogy ti. e vonásokból melyek, vagy melyek kombinációja a sajátosan magyar a hozzá tipológiailag hasonló nyelvekhez képest, a dolog természeténél fogva már nem lehet ilyen egyszerűen megválaszolni. A kérdés e második felének megválaszolásához a tipológiailag közel álló nyelvek ilyen jellegű tüzetes vizsgálata szükséges. Éppen az utóbbi évek leíró nyelvtudományának fejlődése adott olyan finomabb eszközöket a kezünkbe, melyeknek a segítségével remélni lehet, hogy az ilyen várhatóan kisebb eltérések is kimutathatók lesznek.[5]

4. Mind a rendszer-jelleg, mind annak egyes sajátos vonásai kimutathatók azonban egy másik oldalról közelítve is, mégpedig az egyes szintagmák belső kapcsolatait kialakító eszközök szemszögéből nézve.

Itt elsőként talán a nullmorfémás alakok tűnnek fel. Minden ragozható szófaj esetén láttunk olyan szintagmákat, amelyekben ez a szófaj determinánsként nullmorfémával (pontosabban: az alaptagra mutató Ø-morfémával) ellátva jelent meg. Ez egy az egész rendszert átfogó vonás volt, ugyanakkor olyan vonás, amely élesen szembeállítja nyelvünket az indoeurópai nyelvekkel. Ez utóbbiakban szinte elképzelhetetlen az, hogy ha egy szó ragozható, akkor ne vegyen fel valamilyen ragot determinánsi szerepben.[6] — Ugyanennek a „lazaságnak" (melyen pusztán azt értjük, hogy egy különben megjelenhető rag nem jelenik meg bizonyos helyzetben — a szerkezet a szó köznapi értelmében még igen szilárd lehet) van egy másik oldala is. Nevezetesen: két olyan, egymástól egyébként eléggé eltérő jellegű, esetet is láttunk, amikor egy rag a determinánson meg is jelenhetett meg nem is [*a fiú (nak a)* és *kezed (et)* : vö. (2) és (17)]. Ez a jelenség — Revzin terminológiájával élve — kiküszöbölhető nem-egyszerűséget okoz nyelvünkben (vö. Rezvin i. m., 86.; erről nagyarul — NyK LXVI, 1:235).

Másrészt, míg a determináns sokszor ilyen releváns módon „nem mutatott rá" alaptagjára, rendszerünk egy másik jellemzője, hogy az alaptag viszont rámutathat determinánsára (vö. III.). Ez ismét egy, az egész rendszert átfogó sajátosság, s megint éppen olyan, amelyhez hasonlót az indoeurópai nyelvekben csak elvétve találhatunk, egészen más (sokkal alárendeltebb) rendszerbeli hellyel.[7] Az egész III. csoportban tehát az alaptagnak kétfelé kell mutatnia: befelé, determinánsa felé is, meg kifelé, a mondat többi része felé is. Érdekes, hogy két centrális szófajunk, a főnév és az ige, más-más módon

[5] Ezzel kapcsolatosan elsősorban egyes halmazelméleti nyelv-modellekre gondolunk. Így pl. az orosz, a cseh és a lengyel egy szerkezeti különbözőségére vonatkozóan l. Revzin i. m., 88—92.

[6] „. . . az urál-altaji nyelvekben jelöletlenek maradhattak és maradhatnak ma is olyan mondatbeli vagy szintagmabeli viszonyítások vagy kapcsolatok, amelyekre más nyelvek . . . általában szabályszerűen valamilyen külön nyelvi jel segítségével utalnak" — írja Fokos Dávid (A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága. NyK. LXV [1963], 1 : 3—48). — A ragtalan határozókról a fentiekben nem tettünk említést. Fokos példái: *másnap, tegnap* (ezek ma már határozószók, de kétségtelen, hogy e ragtalan alakjukban merevedtek azzá); *harmad nap feltámada, szörnyű mód megijedt* stb. (i. m. 42). Szinkrón szempontból viszont ide kell még venni a *három napja nem evett* és ehhez hasonló szerkezeteket. E ragtalan határozók jól beillenek a ragtalanul is felléphető tárgyhatározós szerkezeteink közé, melyeket viszont rendszerünk már feltüntet.

[7] L.: *Ф. Пап,* К построению одной структурной модели системы словосочетаний современного русского языка. — StSl. IX (1963), 1—4 : 229—37.

oldja meg ezt a feladatot. Az előbbi felhasználja a nyelvünk agglutináló rendszerében rejlő lehetőségeket és külön-külön toldalékelemekkel mutat a két irányba, az utóbbi — egyetlen szintétikus morfémával. (Vö.: *a fiú könyv-é-vel*, ahol *-é-* = k_a, *-vel* = x és *szeret-lek*, ahol a *lek* = $k_b \cdot x$.)

Az elmondottakat a 4. sz. táblázaton összegeztük. A táblázat **A.** oszlopában foglalnak helyet azok az esetek, amelyekben sem a determináns nem mutat külön morfémával az alaptagra, sem ez utóbbi az előbbire (**0**). A **B.** oszlop azokat az eseteket tartalmazza, amikor csak az alaptag mutat külön toldalékkal a determinánsra (ezt szimbolizálja a lefelé mutató nyíl), a **C.** — amikor csak a determináns utal az alaptagra (↑) és végül a **D.** — amikor az utalás ,,lefelé is, felfelé is'' megvan (↕). A szokásostól eltérő szögletes zárójelbe helyeztük azokat a típusokat, amelyek két oszlopban is előfordulhatnak.

Külön figyelmet itt két körülmény érdemel. Egyrészt a **D.** oszlop: ez a belső kettős kapocs ismét egy érdekes vonása a vizsgált rendszernek.[8] Másrészt az **A.** és a **B.** oszlopban külön ki kellett emelnünk azokat az eseteket, amelyekben a determináns relevánsan nem mutatott alaptagjára. Ezen azt értjük, hogy bár ragozható szófajú volt, mégsem vett fel az alaptagra mutató morfémát (l. az e két oszlopban bekeretezett típusokat). Jól látható, hogy bár maga az **A.** kapcsolat-típus fellelhető az indoeurópai nyelvekben is, ha ebből kiemeljük a bekeretezett részeket, igen kevés egyezés marad; e kiemelést fentebb indokoltuk. Úgy látszik, itt is csak egy csoport — a **C.** marad meg mint olyan kapcsolat-típus, amely egyaránt fellelhető mind a magyarban, mind az indoeurópai nyelvekben; ezen kívül közös még az **A.** csoport egy töredéke is.

4. táblázat

A szintagmán belüli kapcsolat-típusok áttekintése

A **0**	**B** ↓	**C** ↑	**D** ↕
I — (1), (6), (10), (13), (18)	[III] — [2], 12, [17]	[II] — (8), (11), (15), (19)	[III] — [2], (16), [17]
[II] — (7), (14)			
IV — (3), (9) V — (4), (5)			

5. Szót kell végül ejtenünk két szószerkezet-típusról, melyet az eddigiek során nem érintettünk.

Némely esetben egy főnévtől függhet egy másik (ragos, névutós) főnév, illetve egy határozószó: *harc a békéért*, *tipikusra-törekvés*, *korán kelés* stb. E szerkezetek alakja tehát: $a_{k_A} + A_x$, illetve $b \pm A_x$. Különösen ez utóbbi (ahol tehát ragozhatatlan határozószó a determináns) önmagában jól ,,elférne'' rendszerünkben, kitöltené azt az üres helyet, amelyet a II. csoportban a főneves alaptagú szerkezetek esetén hagytunk (l. *2. sz. táblázat)*. E típus azonban

[8] Cross-reference: vö. L. BLOOMFIELD, Language. — New York 1961. — 193—4. o.

igen közel van az $a_{k_A} + A_x$ alakúakhoz, sokszor szinte el sem lehet választani őket egymástól, vö. pl.: *egész úton hazafelé azon gondolkodám* — vajon a „*hazafelé*" már határozószó? Összeköti e két típust a szórendhez való különös viszonyuk is. Amíg valamennyi egyéb csoportunkban a „+" szabadon jelenthette a szórendi kötetlenséget, a „—" — ennek fordítottját, addig itt különös megkötésekkel kell élnünk, tehát lényegében nincs jogunk e jeleket használni. Így például hivatkozni kellene arra, hogy a determináns — akár határozószó, akár ragos (névutós) főnévi alak — csak akkor állhat az alaptag előtt, ha az deverbális, de akkor sem mindig (így pl. nem állhat ott akkor, ha e deverbális főnéven már van egy igekötő stb.). Másrészt nehezen formalizálható módon tilos a determinánsnak egyes esetekben az alaptag után állnia, vagy állhat ugyan ott, de akkor a szintagma „szétesik": a determináns az igével fog egy szerkezetet alkotni. Végül szinte minden megkötöttség nélkül állhat a második helyen a determináns az elszigetelt szintaktikai egységekben.

Mind e rokon vonások figyelembevételével nem tartottuk lehetségesnek, hogy szétszakítsuk a két típust s a másodikként említettet a II. csoportba soroljuk. — Még sokkal rosszabb a helyzet, ha a főnévi függő taggal rendelkező, tehát a *harc a békéért*-féle szerkezetet tekintjük. A 3. sz. táblázatból kiolvasható, hogy a főnévi alaptagú, főnévi determinánsos szerkezetekről a következőket tudjuk. Ha az alaptag nem mutat rá determinánsára, akkor az sem mutat rá vissza és okvetlenül előtte áll, ha azonban az alaptag rámutat determinánsára, az is rámutathat. E két tételből következik, hogy ha a determináns nem mutat is rá alaptagjára, ez utóbbi egyes esetekben rámutat determinánsára, más esetekben nem. Ez a koherens rendszer, bár látszólag teljesebbé tennénk vele, a valóságban semmitmondóvá válnék, ha szabályosan hozzáillesztenők az $a_{k_A} \pm A_x$ típust.[9] Ezeknél az okoknál fogva e két szerkezetet egy típusúnak kell ítélnünk, ezt a típust pedig összeegyeztethetetlennek az egész eddig felvázolt rendszerrel. Ha úgy tetszik: éppen ez a kis „rendszer-ellenesség" is kidomborítja az eddigiekben ismertetett rendszer sajátos rendszervoltát, ez is rámutatott arra, hogy nem lehet akármit beleilleszteni, még ha a tapasztalat szerint az adott jelenség fellelhető is.

Elvileg pedig a következő megoldást kell javasolnunk. Jelenlegi szószerkezet-rendszerünk tulajdonképpen két egymástól különböző rendszer szerves kapcsolata. Az egyik rendszer (α) a fentebb felvázolt, a másik (β) — az e pontban érintett, két tagból álló csoport, mely szám szerint sincs túlságosan sűrűn képviselve nyelvünkben, legalábbis annak gondozottabb megnyilvánulásaiban. A két rendszer (α és β) közötti szerves kapcsolatot főleg az az említett tényező biztosítja, hogy a határozószós determinánsosnak — ha önmagában lenne — „meglenne a helye" a rendszerben. A (β) — rendszer oly kicsiny minden szempontból az (α)-hoz képest, hogy fentebb (l. **2.**— **4.**) lehetségesnek tartottuk szószerkezet-rendszerünk általános jellemzését a (β)-rendszer figyelmen kívül hagyásával. A teljes jellemzéshez azonban természetesen ez a rész is hozzátartozik.

Valamivel könnyebben megoldható talán a *tanulnia kell*-féle szerkezetek kérdése. Akár főnévnek, akár — mint azt eddig tettük — igealaknak vesszük

[9] Ezzel ti. azt kapnánk, hogy ha két főnév áll egy szintagmában, azok vagy egyoldalúan, vagy kölcsönösen vagy rámutatnak egymásra, vagy nem. Egy ilyen logikailag kerek állítás az előbbi állítás-rendszer specifikumát (mely éppen annak bizonyos csorbaságában, részleges meg nem fordíthatóságában rejlett) törné szét.

is a főnévi igenevet, e szerkezet, úgy tűnik, azzal a sajátossággal rendelkezik, hogy d e t e r m i n á n s a mutat a szószerkezeten kívülre: $a_x + A$ (ha a *tanulnia* alakot igeinek vesszük), illetve $b_x + A$ (ha főnévinek tekintjük — megjegyzendő, ugyanez a két képlet érvényes akkor is, ha a *kell* igét a *szükséges* névszóval vagy hozzá hasonlókkal helyettesítjük). Világosan kell látnunk, hogy e szerkezet elvileg eltér a (13) alakútól. Ott is volt ugyan egy főnévi igenév s egy másik ige — *látni kíván, látni kívánom, látni kívánlak* stb. — de ott az a l a p t a g mutatott ki a mondatbeli kapcsolatokra (melyek egyébként olyan sajátosak voltak, hogy — a determináns determinánsát jelentették, de mindenesetre az adott kétszavas szerkezet határain kívül estek). Egy ilyen típusra viszont, ahol a determináns mutat a külső kapcsolatokra, sehol sincs példa rendszerünkben. Ugyanakkor ez az elszigetlet jelenség lényeges rokonságot mutat az (*a*)-rendszerrel. Míg ez utóbbira, mint láttuk, annyira jellemző volt az, hogy az alaptag mutatott egyes esetekben befelé, addig itt egy olyan szerkezetet kaptunk, ahol a determináns mutat kifelé. Szinte kiegyensúlyozatlannak kellene tekintenünk a rendszer egészét ezen ellenpólus megléte nélkül.

E két jelenség-csoport vizsgálata után meg kell állapítanunk, hogy a szintagma-szinten a **2.—4.** alatt felrajzolt rendszer sem volt kivétel nélküli. Láttuk ugyanakkor, hogy ezek a kivételek is, maguk módján hangsúlyozva az uralkodó rendszert, szervesen hozzáilleszkedtek. Nyilván inkább azon kellett volna csodálkoznunk, ha ezen a szinten *nem* találunk „kivételeket", melyek pedig a nyelv minden más szintjére annyira jellemzőek voltak; azt kellett volna „gyanúsnak", megvizsgálandónak tartanunk, ha e szinten e g y e t l e n, minden egyes esetet átfogó hálózatra bukkantunk volna.

6. Föntebb egy ízben már utaltunk az alárendelő szintagmáknak a mellérendelőkkel való kapcsolatára, az átmenetre az egyik csoportból a másikba. Most vessünk egy egészen rövid pillantást a predikatív szintagmákra, inkább csak abból a célból, hogy ezek kapcsolatát az alárendelő szintagmákkal kimutassuk.

Tekintsünk el újból az **5.** alatt tárgyalt két kivételtől. Akkor azt mondhatjuk, hogy a mai magyarban a „nem predikatív" szintagma összetartozására vagy szegmentális morféma utal (mely vagy az alaptagon vagy mindkét tagon van kötelezően elhelyezve), vagy a szórend mint szupraszegmentális elem, mely a determináns előretételét követeli meg.

A predikatív szintagmák esetén viszont a következő a helyzet. Bár a predikatív szintagmát nem lehet egyetlen szóvá göngyölíteni, mint az alárendelő szerkezetet, mégis éppen abban különbözik a mellérendelő szintagmáktól, hogy tudunk benne egy független formát találni, az alanyét, mely a beszélő szándékától függően változtatható s akkor ez az állítmány változását már grammatikai szükségességgel, részben függetlenül a beszélő szándékától, maga után vonja.[10] Ilyen megszorított értelemben állíthatjuk tehát, hogy a predikatív szintagmában az a l a n y az alárendelő szintagma a l a p t a g j á n a k az analógja, az á l l í t m á n y meg a d e t e r m i n á n s é. S ekkor egy az előző bekezdéshez képest részben fordított felépítésű állítást tehetünk, nevezetesen: A predikatív szintagma tagjainak összetartozására vagy a determinánson elhelyezett szegmentális morféma utal, vagy a szórend, mely viszont

[10] Csak r é s z b e n vonja maga után, mert az olyan kategóriák, mint az időé, a módé, az aspektusé függhetnek a beszélő közvetlen szándékától.

az alaptag előretételét követeli meg. (Például: *Én várok., A fiú vár., Vár a fiú.* stb., de már sokkal kötöttebb szórenddel: *A ház magas.* az előbbi példákban a determinánson elhelyezett szegmentális morféma mutatott rá az alaptagra; az utóbbiban — a szórend mint szupraszegmentális elem.)

7. A magyar szószerkezetek legtanulságosabb részét az alárendelő szószerkezetek jelentették. E szerkezetek összefüggő rendszert alkotnak, bár vannak olyan jelenségek, melyek — ha nem is túlságosan nagy súllyal — a rendszerhez illeszkednek ugyan, de annak nem részei. Az alárendelt szerkezetek szerves kapcsolatban állnak egyfelől a mellérendelő, másfelől a predikatív szintagmákkal. Ilyen módon a magyar szószerkezetek egész halmaza egy összefüggő egészt alkot. További kutatásra szorul az, hogy az ezt a rendszert jellemző törvényszerűségek milyen viszonyban állnak a hozzá tipológiailag közel álló nyelvek hasonló törvényszerűségeivel.

Az a modell, melyen ezeket a törvényszerűségeket illusztráltuk, a szószerkezet-rendszernek csupán néhány, bár centrális jelentőségű, vonását tükrözte: az elemek szerepét a külső és belső kapcsolatok jeleinek viselésében, e kapcsolatok jellegét, az elemek közötti sorrendet. Számos más vonás figyelembevételével minden bizonnyal még pontosabb képet kaphatunk a vizsgált jelenség-körről. Így nem eshetett szó a fentiekben egy a magyar nyelvre annyira jellemző vonásról, mint a névelő felhasználásáról a lineáris szegmentálás világossá tételében[11] (vö. pl. a legutolsó példákat, ahol talán nem is annyira a szórend, mint a tagolás volt a döntő. *A ház magas.* és *Magas a ház.* egyaránt predikatív szintagmák, de a **Magas ház.* általában nem az, vagy ha az, akkor nem két főrészes mondat). A szegmentálás jelölése, legalábbis az esetek egy részében, annál is fontosabb, mert gyanítható, hogy a magyar nyelv más nyelveknél inkább felhasználja a rendkívül mély szerkezeteket (V. H. Yngve értelmében).[12] A szerkezetek mélységének, mint jelentős tipológiai vonásnak a vizsgálata a magyar nyelvben szintén a jövőre váró érdekes feladat.

Papp Ferenc

[11] Vö.: Antal László, Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. — MNy. LVIII (1962), 4 : 449.

[12] A szószerkezetek „mélységére" vonatkozó modellt és hipotézist l. a következő tanulmányban: Victor H. Yngve, A Model and a Hypothesis for Language Structure. — Proceedings of the American Philosophical Society, 104 (1960), 5 : 444—66.